

Панкєєва А.М.

*Харківський національний університет міського господарства імені О.М. Бекетова
(вул. Маршала Бажанова, 17, Харків, 61002; e-mail: pankeevaanna@i.ua)*

ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ХАРКІВСЬКОЇ АГЛОМЕРАЦІЇ

У статті розглядаються питання делімітації територій агломерації. Проведено аналіз формування Харківської агломерації. Розглянуто етапи формування територій зони впливу агломерації та існуючі варіанти визначення меж Харківської агломерації.

Ключові слова: делімітація, агломерація, урбанізація, адміністративно-територіальний устрій.

Однім з актуальних питань сучасного містобудування є процес формування і розвитку агломерацій. Протягом багатьох років цьому сприяло стрімке зростання міського населення та його концентрація у великих економічно розвинених містах. Такий процес урбанізації в містобудівній практиці супроводжується територіальним об'єднанням населених пунктів у взаємозалежні системи розселення і формуванням великих агломерацій. Дослідження агломерацийних процесів породжують питання, більша частина з яких поки не має однозначної відповіді, зокрема питання делімітації територій агломерацій.

Делімітація територій агломерації має принципове значення для обґрунтування перспективних напрямків її розвитку, рішення її соціальних, економічних та екологічних проблем. Також, після делімітації територій агломерації можна досліджувати просторову структуру агломерацій, обчислювати її площу, кількість населення, а також спеціальні коефіцієнти та індекси, що відображають просторову складність агломерації.

Межі агломерації, як правило, значно виходять за межі міста-ядра (міст-ядер) і простягаються від нього у зіркоподібній формі променів, визначаючи ареал агломерацийного розселення. Найбільші міста мають численні трудові, культурно-побутові та рекреаційні зв'язки з навколишньою її територією і не можуть розглядатися ізольовано від неї. Пересування між поселеннями агломерації мають маятниковий характер. Потоки незворотної та маяткової міграції окуповують міста-мегаполіси, спу-

стошуючи провінцію, руйнуючи економічний і культурний потенціали сільських поселень, дрібних і навіть малих міст, деформуючи їх функціонально-планувальну структуру [1-3].

Вчені різних країн по-різному підходять до делімітації територій агломерації. У багатьох Європейських країнах зовнішня межа агломерації визначається закінченням безперервної міської забудови. У США і Канаді, агломерації мають формалізований статус – утворюються уряди агломераций (metrogovernment – столичний уряд), хоча окрема адміністративно-територіальна одиниця при цьому не створюється. Іноді межі цих утворень не збігаються з адміністративними межами одиниць, що її утворюють. У Франції, Італії особливий статус міських агломерацій встановлений законом [1, 4].

Делімітація агломерацій в багатьох розвинених країнах світу засновано на зіставленні статистичних даних. В Україні офіційний статистичний облік агломерацій не ведеться, а всі експертні оцінки складу та чисельності агломерацій є авторськими і різняться, що значно ускладнює процес делімітації.

Важливе значення для проведеного дослідження мали наукові праці, у яких висвітлено проблеми формування та розвитку агломерації. Серед них слід відзначити дослідження М.М. Баранського, Ю.М. Білоконя, Д.І. Богорада, А.Е. Гутнова, В.Д. Давидовича, М.М. Дьоміна, П.І. Дубровіна, Г.М. Лаппо, П.М. Поляна, В.Т. Семенова, І.А. Фоміна. Також аналогічні дослідження були проведені зарубіжними вченими. Зокрема, Ж. Боже-Гарньє, А. Вебер, П. Геддес,

Е. Гувер, Дж. Каполані, П. Мерлен, М. Руже, П. Селф, Ж. Шабо, Ф. Шое та інші.

Процес формування агломерацій на території України почався в 60-х рр. минулого століття. Згідно даних Всесоюзного перепису 1970 р., на території УРСР нараховувалося вісім міст із населенням понад 500 тис. осіб, у яких проживало понад 28 % міських жителів України. До причин виникнення агломерацій в Україні можливо віднести концентроване зростання поселень навколо найбільших міст та злиття декількох населених пунктів, найчастіше в результаті екстенсивного наповнення та зростання території заселення [5].

Другою за величиною агломерацією України і найбільшою на південному сході країни є Харківська агломерація. Вона розташована на території Харківської області, сформована навколо міста Харкова. За даними «Demographia World Urban Areas» у 2016 році агломерація Харкова займає 317 місце в світі з населенням 1,595 мнл. осіб та густотою населення 4,100 осіб/км² [6].

До передумов формування Харківської агломерації можливо віднести:

- поступове розширення житлової забудови міста, сільських населених пунктів і селищ, що веде до розмивання меж поселень та їх «злиття»;
- наявність вільних земель навколо міста;
- зміна поглядів населення на якість середовища проживання, прагнення городян мати своє житло за містом через несприятливі екологічні умови;
- велика кількість власних земельних ділянок городян в приміській зоні, що з'явилися в період масового виділення ділянок під садово-дачні товариства;
- утворення нових об'єктів інфраструктури вздовж транспортних магістралей і в рекреаційних зонах;
- зростання кількості особистих транспортних засобів у населення;
- розвинена мережа автомобільних доріг;
- організоване регулярне транспортне сполучення.

Формування і розвиток Харківської агломерації прямо пов'язано з історичними

особливостями становлення промислового виробництва і розселення населення в кінці XIX століття.

Харківська агломерація почала формуватися у XX ст. Всі ознаки формування агломерації проявилися до початку 1960-х років. До цього часу спільність життєвих функцій зв'язала Харків з великим районом розселення. Трудові та культурно-побутові зв'язки охопили територію в радіусі 80-100 км. Населення Харкова у 1959 році досягло 934,1 тис. осіб. Понад 18% працюючого населення Харкова проживало за межами міста. За даними обстеження, проведеного інститутом «Харківпроект» у 1964 р., населення, пов'язане з містоутворюючою групою, розселялося у 800 населених пунктах області. Населення Харківської агломерації в цей період налічувало від 1000 до 1322 тис. осіб. У 1959 р. А. Г. Вішневским вперше були визначені межі Харківської агломерації, в яку увійшли Харківський, Дергачівський та Чугуївський райони і виділена територія з щільністю населення 250 осіб/км² і вище навколо Харкова в радіусі 20 км [7-11].

Оскільки розвиток міських агломерацій певною мірою стримує розвиток їх центрів (ядер), так як відволікає частину трудящих в периферійні міста і селища, основною містобудівною концепцією 1960-х років стає комплексне рішення міста і його приміської зони [12].

В контексті даної концепції в 1967 році Харківським філіалом інституту «Діпромісто» розроблено генеральний план Харкова, в якому розвиток міста розглядається разом з його приміською зоною. За генеральним планом навколо Харкова в радіусі 10-35 км намічалось формування міст-супутників на основі поселень Мерфе, Люботина, Дергачів, Змієва та Чугуєва. На базі цих поселень розміщувались нові промислові комплекси, та інші об'єкти, а також, пропонувалось винос з Харкова виробництв, цехів, створення філій, дочірніх підприємств, що повинно було обмежити розвиток Харкова та викликати приплив трудових ресурсів у міста-супутники [12].

У 1970 роках почалось стрімке поглиблення процесів агломерування. А саме, невідповідність розміщення місць розселення, прикладання праці, відпочинку на території приміської зони. Це змусило критично оцінити ряд положень, прийнятих в 1967 році [13-15].

До 80-х років міське населення на території України значно виросло, в основному за рахунок значних та найзначніших міст.

Малі та середні міста виявилися, як би вимкнені з цього процесу. В результаті, виникла потреба у вивченні ролі і місця малих і середніх міст в системі розселення. Усе це зумовило виникнення ідей їх планово-регульованого перетворення в групові системи населених місць. Починаючи з початку 80-х років відбуваються коригування генпланів і розробки довгострокових концепцій їх розвитку в умовах взаємозв'язаного розселення.

В 1983 р. інститутом «Харківпроект» розроблено «Проект районного планування групи адміністративних районів зони впливу (приміської зони) Харкова». В цьому проекті вперше визначена реальна структурна організація Харківської міської агломерації. В якості структурних елементів були виділені місто-центр, урбанізоване ядро в радіусі до 20 км від Харкова і зовнішня зона агломерації в радіусі 60-80 км.

У проектних роботах, виконаних українським державним науково-дослідним інститутом проектування міст «Діпромісто» до 90-х років, у складі генеральних планів міст розроблявся розділ, який мав назву «Схема положення міста у системі розселення (з приміською та зеленою зоною)». Цей документ мав певні параметри по напрямках господарської діяльності і реалізація його здійснювалася за рахунок міського бюджету. Сьогодні в умовах сучасної суспільно-економічної ситуації в державі, ринкових умовах розробляють в складі генерального плану «зону впливу міста» – зону спільних інтересів міста та області.

В проекті генерального плану м. Харкова до 2026 р., виконаного інститутом «Діпромісто» у 2004 р., встановлюються межі

таких «спільних інтересів», розуміючи під цим терміном територію приміської зони, або Харківської міської агломерації. Ця територія спільних інтересів є регіоном, який за системоутворюючими функціями та господарським значенням відіграє роль планувального зв'язку центрального містка для з обласною системою розселення [16]. Основні етапи формування зони впливу міста Харкова представлені на рисунку 1.

Одним з результатів взаємодії центрального міста з його оточенням, що посилюється, є територіальне розростання забудови одне назустріч одному. Зелений пояс, який повинен відрізнятися стабільністю і грати ключову роль в екологічному каркасі, піддається експансії з боку і міста-центру і його супутників. Кожне місто має свою офіційне територію, в рамках так званої межі міста. Чисельність населення в цих рамках без передмість визнається юридичним населенням міста. Однак при інтенсивному розвитку міста його юридичної території зазвичай не вистачає, тому, спочатку ведеться забудова вздовж вильотних транспортних магістралей, а потім і між ними [17]. Таке територіальне розростання забудови зазвичай не передбачається в генеральних планах і схемах районного планування.

Сформована в недавньому минулому традиція періодично переглядати межі міста, розширювати його територію призводить до необхідності змінювати і територіальну організацію регіону маскує процес агломерування.

Так, відповідно до рішень сесій Харківської міської ради від 25 квітня 2012 р. 2012 р. № 770/12 і Харківського обласного рад від 21 червня 2012 р. № 453 VI про оптимізацію меж м. Харкова, затвердженими Постановою Верховної Ради України від 16 вересня 2012 р. № 5215 VI. Територія міста отримала збільшення в загальному об'ємі, рівному 44,5 км². «Проект землеустрою щодо встановлення межі міста Харкова», розроблено ДП «Східгеоінформ» [18].

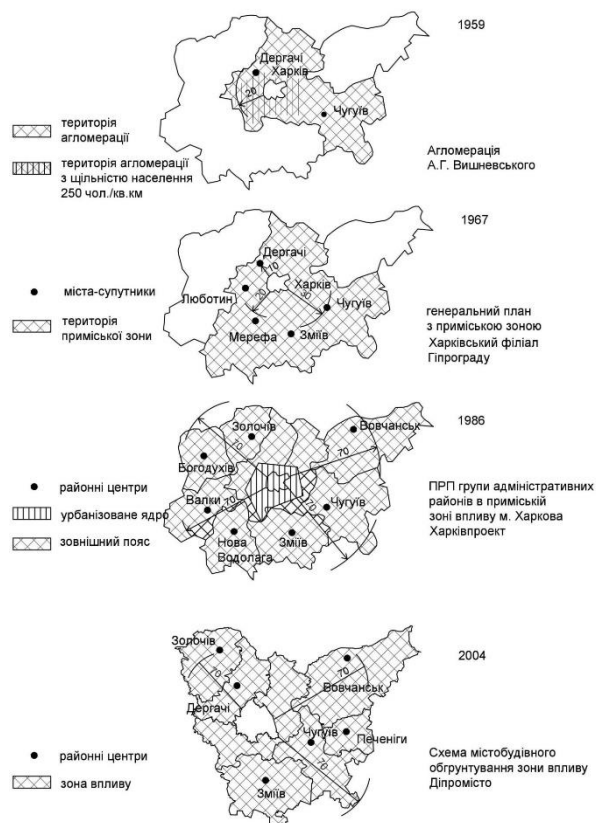

Рис. 1. Основні етапи формування зони впливу міста Харкова

Аналіз розвитку і формування Харківської агломерації показав, що її межі розглядалися фахівцями по-різному. Існує декілька варіантів меж Харківської агломерації, а саме виділяють Харківську міську агломерацію [19, 20], Харківську групову систему населених міст [21], «Зона впливу» Харкова за ДП «Український державний науково-дослідний інститут проектування міст «Діпромiсто» імені Ю.М. Білокона [16], Центральну урбанізовану зону [22].

У складі Харківської міської агломерації дослідники виділяють її ядро (центральну частину) і зовнішню (периферійну) зону. До складу ядра Харківської міської агломерації відносять: Харківську міську раду; Люботинську міську раду; Харківський район; Дергачівський район. До складу зовнішньої зони Харківської міської агломерації відносять: Чугуївську міську раду; Богодухівський район; Валківський район; Вовчанський район; Зміївський район; Золочівський район; Нововодолазький район; Печенізький район; Чугуївський район. Загальна чисельність населення Харківської агломерації становить 2097, 101 тис. осіб, в

тому числі 1 846,163 тис. осіб міського населення, 250,938 тис. осіб сільського населення.

Фахівці ЦНДІП містобудування виділяють у складі Харківської області Харківську групову систему населених міст (ГСНМ), що займає велику частину Харківської області. ГСНМ вони кваліфікують, як велику міську агломерацію.

До складу Харківської групової системи населених міст (Харківській міській агломерації) належать: Харківська міська рада; Люботинська міська рада; Чугуївська міська рада; Первомайська міська рада; Харківський район; Дергачівський район; Золочівський район; Краснокутський район; Богодухівський район; Коломакський район; Валківський район; Нововодолазький район; Шевченківський район; Чугуївський район; Вовчанський район; Зміївський район; Печенізький район; Первомайський район; Балаклійський район.

Українським державним науково-дослідним інститутом проектування міст «Діпромiсто» у 2004 р. у складі генерального плану м. Харкова до 2026 р., розроблено розділ «Зона впливу». Зона впливу Харкова включає в себе 9 адміністративних районів: Харківський, Золочівський, Дергачівський, Печенізький, Зміївський, Чугуївський, Вовчанський, Нововодолазький, Валківський, а також Люботинську міську раду.

Для визначення меж «зони впливу» використовувались показники, які відображають три групи інтересів, за якими формуються межі зони, а саме: господарська діяльність; соціальні питання, рекреаційна діяльність; транспортні та інженерні комунікації, вплив міжнародних транспортних коридорів, інженерні споруди, аеродроми тощо. А також, враховуючи, що не всі аспекти, які відображають групи спільних інтересів піддаються адекватному статистичному аналізу, були застосовані економічні (вартість землі та нерухомості), соціальні (динаміка населення, народжуваність, смертність), екологічні (рівень розвитку рекреаційних закладів) та планувальні (рівень урбанізації, щільність населення, щільність мережі автомобільного та залізничного

транспорту, рівень маятникової міграції) показники.

В зоні впливу м. Харкова виділяється територія, яка за щільністю залізничних і автомобільних доріг, вантажообігу, об'ємами міжгалузевих та внутрігалузевих зв'язків, щільністю населення та розміром маятникових міграцій представляє собою просторово-виробничу спільність з народногосподарським комплексом м. Харкова. Ця територія з максимальним радіусом віддалення від м. Харкова до 70 км містить такі основні міста, як: Вовчанськ, Білий Колодязь, Печеніги, Чугуїв, Зміїв, Золочів, Вільшани, Люботин.

Відповідно до Генеральної схеми планування території України в межах області формується 4 надрайонні системи розселення (Центральна, Ізюмська, Куп'янська, Лозівська урбанізовані зони). Центральну урбанізовану зону, що формується навколо планувального центру м. Харкова розглядають як найбільш розвинуту агломерацію регіону. Загальна чисельність її населення складає 2,1 млн. осіб (майже 77% населення області), з яких 93% мешкають у містах.

В результаті проведеного аналізу, можливо зробити висновок, що серед фахівців не має одностайності щодо визначення меж агломерацій. Агломерації в Україні не є адміністративно-територіальною одиницею, її межі не завжди співпадають з адміністративно-територіальним устроєм регіону, а можуть захоплювати лише частину адміністративних одиниць, що становить значну проблему щодо визначення меж, тобто делімітації. В результаті, виникає необхідність розробити методику делімітації територій зони впливу агломерації враховуючи адміністративно-територіальний устрій регіону, яка дозволить більш повно оцінити взаємодію усіх адміністративних одиниць та визначити існуючі та перспективні межі її розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Територіальний розвиток в Україні: розвиток агломерацій та субрегіонів [текст] /

Проект «Локальні інвестиції та національна конкурентоспроможність» (USAID ЛІНК). – К., 2012. – 183 с.

2. Височин І.А. Вплив міграційних процесів на формування структури містобудівного об'єкту [текст] / І.А. Височин // Науковий вісник будівництва. – Харків: ХНУБА, ХОТВ АБУ, 2017. – т. 90. - №4. – С. 14-22.
3. Височин І.А. Вплив міграційних переміщень населення на розвиток поселень [текст] / І.А. Височин, С.А. Галушка // Науковий вісник будівництва. – Харків: ХНУБА, ХОТВ АБУ, 2015. – т. 80. - №2. – С. 5-9.
4. Корытный Л.М. Географические аспекты обоснования развития агломерации «Большой иркутск» [Электронный ресурс] / Л.М. Корытный, А.В. Бардаш, В.Н. Богданов, Н.В. Воробьев // Научный журнал география и природные ресурсы. – 2008. – № 3 – Режим доступа: <http://www.izdatgeo.ru>.
5. Городские агломерации Украины. Сайт об Украине [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bestukraine.com.ua/index.html?go=11363>.
6. Demographia World Urban Areas 12th Annual Edition: 2016:04 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.demographia.com/db-worldua.pdf>.
7. Кругликов А.Г. Сверхбольшие города и городские агломерации в 1959-1961 г.г. [текст] / А.Г. Кругликов // Вопросы географии. Города мира. – М.: Мысль, 1965. – Вып. 66. – С. 194-203.
8. Фомин И.А. Расселение трудящихся в крупном городе и пригородной зоне (на примере городов УССР) [текст] / И.А. Фомин // Вопросы расселения. – К.: Будівельник, 1966. – С. 50-61.
9. Вишневский А.Г. Понятие и границы городских агломераций [текст] / А.Г. Вишневский // Градостроительство. Вопросы расселения. – К.: Будівельник, 1966. С. 26-37.
10. Алфёров И.А. Формирование городской среды (на примере Харькова) [текст] / И.А. Алфёров, В.Л. Антонов, Р.Э. Любарский. – М.: Стройиздат, 1977. – 105 с.
11. Давидович, В.Г. Расселение в пригородных зонах (количественные закономерности) / В.Г. Давидович [текст] // Вопросы географии: сборник 87. Расселение в пригородных зонах. – М.: Мысль, 1971. – С. 5-43.
12. Орехов В.М. Реконструкция и развитие крупных городов УССР [текст] / В.М. Орехов, А.Д. Иванова. – К.: Будівельник, 1974. – 215 с.

13. Голуб Л.А. Развитие малых городов Харьковской агломерации [текст] / Л.А. Голуб // В помощь проектировщику-градостроителю. Особенности планировки и застройки малых и средних городов. – К.: Будівельник, 1972. – Вып. 2. – С.46–49.
14. Любарский Р.Э. Система общественного транспорта в генеральном плане Харькова [текст] / Р.Э. Любарский // Градостроительство. – К.: Будівельник, 1978. – Вып. 24. – С. 75–79.
15. Голуб Л.А. Прогнозы преобразования городской среды Харькова [текст] / Л.А. Голуб, И.А. Фомин // Градостроительство: респ. межведомств. науч.-техн. сб. / КиевНИИГрадостроительства. – К.: Будівельник, 1975. – С. 75–80.
16. Генеральный план м. Харкова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.city.kharkov.ua/ru/article/generalnyu-plan-g-harkova-118.html>.
17. Семенов В.Т. Формирование устойчивого развития мегаполисов. Урбанистические аспекты [текст]: монография / В.Т. Семенов, Н.Э. Штомпель. – Харьков: ХНАГХ, 2009. – 335 с.
18. Технічний звіт щодо надання консультативних послуг в наукових і технічних галузях, суміжних з будівництвом (з розроблення проекту межі міста, погодження його у встановленому порядку, винесення на місцевість межі міста). – Харків: Східне державне підприємство геодезії, картографії, кадастру та геоінформатики «СХІДГЕОІНФОРМ», 2011.
19. Рекомендации по районированию территории СССР для целей расселения и районной планировки [текст] / ЦНИИП градостроительства. – М.: Стройиздат, 1988. – 216 с.
20. Ладыгина И.В. Структурно-планировочные особенности формирования районных центров и внешней зоны Харьковской агломерации [текст] / И.В. Ладыгина // Коммунальное хозяйство городов: науч.-техн. сб. / Харьков. гос. акад. гор. хоз-ва. – Киев: Техніка, 2002. – Вып. 36. – С. 64–68. – (Серия «Архитектура и технические науки»).
21. Алфьоров М.А. Урбанізаційні процеси в Україні в 1945–1991 рр. [текст]: монографія / М.А. Алфьоров. – Донецьк: Донецьке відділення НТШ ім. Шевченка, ТОВ «Східний видавничий дім». – 2012. – 552 с.
22. Стратегія розвитку Харківської області на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.kharkivoda.gov.ua/documents/16203/1088.pdf>.

Панкеева А.Н. ИССЛЕДОВАНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ ХАРЬКОВСКОЙ АГЛОМЕРАЦИИ. В статье рассматриваются вопросы делимитации территорий агломерации. Проведен анализ формирования Харьковской агломерации. Рассмотрены этапы формирования территорий зоны влияния агломерации и существующие варианты определения границ Харьковской агломерации.
Ключевые слова: делимитация, агломерация, урбанизация, административно-территориальное устройство.

Pankeieva A. EXPLORATION OF THE FORMATION OF THE KHARKOV AGGLOMERATION. The article deals with issues of delimitation of agglomeration territories. The analysis of formation of Kharkov agglomeration is carried out. The stages of formation of territories of the zone of influence of agglomeration and the existing variants of boundaries of the Kharkov agglomeration are considered.
Key words: delimitation, agglomeration, urbanization, administrative-territorial structure.